

²⁰ Кордуба М. Боротьба за польський престол по смерті Володислава IV // Акти до Хмельниччини (1648–1657). Матеріали до історії української козаччини. Т. V // Джерела до історії України-Руси. — Т. XII. — Львів, 1911. — С. 1–60.

²¹ Там же. — С. 255–256.

²² Там же. — С. 12.

Андрій ОСТРЯНКО

(Чернівці)

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII ст. У ДОРОБКУ ПРЕДСТАВНИКІВ НІЖИНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ

Визвольна війна українського народу середини XVII ст., як поворотний момент вітчизняної історії, повсякчас перебувала в полі зору дослідників. Не обминули своєю увагою цю доленосну історичну подію й учені, що належали до ніжинської історичної школи.

Сформована у стінах Історико-філологічного інституту князя О. Безбородька у Ніжині наприкінці XIX — на початку XX ст., ця наукова школа пройшла складний шлях становлення та розвитку. Викладачі, які започаткували наукове студіювання історії України, гуртувалися навколо кафедри історії та Історико-філологічного товариства, що діяло при інституті. Результати їхнього наукового пошуку публікувались, передусім, у «Известиях Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине» (видавались з 1877 р.), «Сборнике Историко-филологического Общества при Институте князя Безбородко в Нежине» (видавався з 1896 р.), та окремими працями. У післяреволюційний період Історико-філологічний інститут князя О. Безбородька було перетворено в Ніжинський інститут народної освіти. У 1922 р. при ньому було створено Науково-дослідну кафедру історії культури та мови. У складі Секції історії України та Росії цієї кафедри працювали молоді вчені, які репрезентували нову генерацію ніжинської історичної школи. У «Записках Ніжинського інституту народної освіти» (видавались з 1925 р.), які згодом стали й друкованим органом Науково-дослідної кафедри, було оприлюднено їхній науковий доробок. Якщо наприкінці XIX ст. ніжинські історики лише принагідно торкалися минулого України, то на початку XX ст. тут формується

потужний українознавчий осередок. Професори М. Бережков, В. Ляскоронський, Г. Максимович, котрі стояли біля витоків ніжинської історичної школи, перетворили історію України в окремий напрям історичних досліджень, а згодом — і в навчальну дисципліну. Це, безумовно, вплинуло на наукові зацікавлення наступного покоління вчених — А. Єршова, В. Дубровського, В. Єфимовського, М. Петровського, котрі ще на студентській лаві розпочали вивчати історію України. Еволюція поглядів представників ніжинської історичної школи на події Визвольної війни у цьому контексті вельми показова і становить неабиякий історіографічний інтерес.

Так, професор М. Бережков, викладаючи курс російської історії XVII ст., зосереджував увагу студентів на подіях Визвольної війни українського народу. Єдиною причиною Хмельниччини він вважав експансію католицизму та уніатства на терені України: «...по причине именно насильств униатов и католиков, православные русские люди выказали напряженную, энергическую деятельность на защиту православной церкви. Она выразилась... наконец в открытой защите русского дела силами козачества»¹. Тим не менше, М. Бережков характеризував боротьбу українського народу як «общенародное восстание за нарушаемые права целой нации, иначе сказать политическое движение, а не социальное собственно. От того оно имело и важные политические следствия для Малой России, Великой и для Польши»². Він вважав Богдана Хмельницького видатним історичним діячем, але водночас стверджував, що «...даже дарованый Хмельницкого не доставало для устроения Малороссии: если Польское государство не совладало с казаками, то Хмельницкий — приходится сказать не совладал с народной массой... Выход из затруднения оставался один: поддаться под власть царя Московского, пусть он защитит Малороссию от Польши и от татар; пусть он же устроит в ней внутренний порядок!»³. Такий підсумок боротьби «за национальную свободу и веру отцов» М. Бережков розцінював як благополучний для українців⁴.

Професор В. Ляскоронський розглядав Визвольну війну як історичний поворот у економічному та політичному житті⁵, а приєднання українських земель до Росії — у контексті політики просування до морів, яку здавна проводили правителі північного сусіда: «...Русской земле, широко раздвинувшейся в своих пределах, оставалось, для довершения своих государственных задач, придвинуться к тем морям, которые залегают между крупными, густозаселенными лентами могучих речных бассейнов: Днепровско-Невского... и Невско-Волжского. Подготовительные работы и первые попытки к осуществлению этой задачи были сделаны в царст-

вованіе Алексея Михайловича, который успел присоединить к своему государству значительную часть Малороссии»⁶.

Викладач історії І. Козловський, з'ясовуючи причини Хмельниччини, доходить висновку, що, «благодаря неумелой культурной политике Польского правительства по отношению к Юго-Западной Руси и отсутствию у Польши прочной государственной и военной организации»⁷, повстання Богдана Хмельницького мало успіх. Але постійне перебування України у сфері геополітичних інтересів сусідніх держав спричинило гостру боротьбу за патронат над нею. У цій боротьбі спритнішою виявилась Росія, і таким чином «Малороссия для Польши была потеряна», але, натомість, стала жертвою експансії Росії⁸.

Професор Г. Максимович започаткував викладання курсу української історіографії для студентів історичного відділення Історико-філологічного інституту, який був присвячений головним чином аналізу козацьких літописів XVII–XVIII ст.⁹ З архівних джерел відомо, що Г. Максимович готував до друку працю «Революция на Украине в XVII в. и ее последствия»¹⁰.

Важливе значення Визвольної війни підкреслював професор М. Лісєв: «Восстание Хмельницкого прооизвело полный переворот в общественных и поземельных отношениях Малороссии, когда с освобождением от временного и неестественного политического союза с Польшей и католичеством, начался новый строй жизни, отличающийся от Польши и России»¹¹.

Наступне покоління представників ніжинської історичної школи протягом 20-х рр. займалось виключно дослідженнями української історії. Так, А. Єршов, займаючись проблемами економічного розвитку Лівобережжя у XVII–XVIII ст., оцінював Хмельниччину як негативний чинник розвитку цехів на Україні: «Социальная революция XVII века постольку же виновна в нарушении цеховых привилегий, поскольку в результате ее города приостановили свое развитие, а шляхта, доморощенная и уцелевшая от польских времен, заняла преобладающее положение в социальной жизни Левобережья и занялась сильной эксплуатацией и сел и городов с их (городов) магдебургским правом и цеховыми привилегиями»¹². Спираючись на цю тезу, він «упомянул о революции 1648 г. как переломном моменте в соотношении социальных сил на Левобережье»¹³. Протилежного висновку щодо розвитку міст під час Визвольної війни, зокрема Ніжина, дійшов В. Фесенко. На його думку, «економічне зростання Ніжина зробило в часи Хмельниччини з нього й важний адміністративний центр, полковим містом одної з найбільших полкових округ української держави»¹⁴.

Визвольна війна українського народу була предметом спеціальних досліджень М. Петровського. Створена ним оригінальна концепція Хмельниччини зазнала істотних змін, спричинених втручанням adeptів марксистської методології у науковий пошук вченого. Вже наприкінці 20-х рр. М. Петровський створив низку статей, присвячених Визвольній війні¹⁵. Своє бачення подій він узагальнив у книзі «Нариси історії України XVII — початку XVIII століть (Досліди над літописом Самовидця)», що була видана у 1930 р. На думку вченого, козацька держава була породженням Хмельниччини, у якій він, услід за М. Покровським, вбачав «революцію торгівельного капіталу» взагалі, дрібного козацького й шляхетського землеволодіння, зокрема, революцію покріпаченого селянства проти магнатської диктатури в усіх галузях життя України¹⁶. Водночас, революція 1648 р. в Україні, на його думку, «як і попередні рухи козацькі, мала своє ідеологічне виправдовування в релігійній причині... І потім ця боротьба, що велася між Польщею та Україною, мала своїм ідеологічним виправдовуванням боротьбу за віру»¹⁷. Аналізуючи природу соціально-економічних відносин тієї доби, дослідник визначив два можливих напрямки їх розвитку: поступове відродження великого землеволодіння; поновлення покріпачення селянства або ж збереження перших здобутків народних мас — дрібного землеволодіння, вільного розвитку «торгівельного капіталу» і міст, зокрема. М. Петровський доходить висновку, що революція 1648 р., у ході якої постала козацька держава, істотно вплинула на її подальший розвиток. На його думку, козацька держава пройшла три етапи становлення: 1) панування «низів», що охоплює увесь початковий період Хмельниччини до кінця 1648 р.; 2) період, так би мовити, соціальної рівноваги, коли «жодна тодішня партія не мала можливості здійснити свої плани»; 3) встановлення диктатури козацької старшини приблизно у 1654–55 рр.¹⁸ Однак, дошкульна критика на його адресу примусила вченого переглянути погляди на Хмельниччину. М. Петровський продовжував розглядати події 1648 р. як революцію, однак термін «торгівельний капітал» зникає зі сторінок його публікацій. Відтак, на перший план ним було висунуто селянство та дрібне міщанство, які у революції боролись «за цілковите знищення феодально-кріпосницької системи».¹⁹ М. Петровський стверджував, що під час Хмельниччини окреслилось протистояння двох сил — старшини та народних мас, яке визначило, на думку історика, форму державного устрою: «Україна другої половини XVII віку була... не монархією, не республікою, а являла з державного погляду своєрідний принципат»²⁰.

Наступ, розгорнутий владою проти наукових установ України, фатально вразив ніжинську історичну школу. У 1930 р. було закрито Науково-дослідну кафедру історії культури та мови — її головний

форпост. Викладачів інституту — представників школи — було звільнено з роботи і репресовано. У такий спосіб поступальний розвиток історичних студій в Ніжині було брутально зупинено, а тамтешня історична школа зазнала справжнього розгрому.

Загалом, дослідження представників ніжинської історичної школи, присвячені Визвольній війні, відрізняються різним ступенем заглиблення у проблему. Наразі вимальовується досить чітка тенденція: від загальних оцінок і принагідних міркувань дослідники переходять до студіювання окремих аспектів Визвольної війни і створення узагальнюючих праць з цієї проблеми. Разом з тим, наведений вище матеріал яскраво ілюструє процес становлення та розквіту ніжинської історичної школи, цілісний науковий доробок якої потребує ґрунтовного вивчення.

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського — Ф. XXIII, спр. 155, арк. 11 зв.

² Там же. — Спр. 186, арк. 314.

³ Там же. — Арк. 315 зв.

⁴ Бережков М. А. Ф. Шафонский и его труд «Черниговского наместничества топографическое описание». — Нежин, 1910. — С. 14.

⁵ Ляскоронский В. Гильом Лавассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. I. Описание Украины. II. Карты Украины. — Кієв, 1901. — С. III.

⁶ Ляскоронский В. Причины возвышения Романовых в Русской земле и основные черты их политики // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. — Том XXX. — Нежин, 1915. — С. 16.

⁷ Козловский И. Значение XVII века в Русской истории, его связь с предыдущими и последующими эпохами // Сборник Историко-филологического Общества при Институте князя Безбородко в Нежине. — Нежин, 1909. — Том VI, отдел II. — С. 11.

⁸ Там же.

⁹ Дубровський В. Мій учитель — проф. Г. А. Максимович // Український історик. — 1964. — Ч. 4. — С. 32.

¹⁰ Відділ державного архіву Чернігівської області в Ніжині (далі — Відділ ДАЧО в Ніжині). — Ф. 6121, оп. 1, спр. 281, арк. 165.

¹¹ Лилеев М. Из начальной истории раскола на о. Ветке и в Стародубе XVII–XVIII вв. // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. — Том XIII. — Нежин, 1894. — С. 85.

¹² Відділ ДАЧО в Ніжині. — Ф. 6121, оп. 1, спр. 70, арк. 52 зв.

¹³ Там же.

¹⁴ Фесенко В. Ніжинщина в новітній історіографії (1917–1928 рр.) // Записки Ніжинського інституту народної освіти та Науково-дослідної кафедри історії культури й мови при інституті (далі — Записки НІНО). — Кн. IX. — Ніжин, 1929. — С. 92.

¹⁵ Див.: Петровський М. До біографії Івана Богуна // Записки НІНО. — Кн. VIII. — Ніжин, 1928; Петровський М. До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського) // Записки НІНО. — Кн. VI. — Ніжин, 1926; Петровський М. Причинок до питання про статті Богдана Хмельницького // Записки НІНО. — Кн. IX. — Ніжин, 1929; Петровський М. Псевдо-діяриш Самійла Зорки // Записки Історико-філологічного Відділу УАН. — Кн. XVII. — К., 1928; Рец.: Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // Україна. — 1926. — № 5 та ін.

¹⁶ Дмитрієнко С. В. Українська козацька держава доби Хмельниччини у науковому доробку М. Н. Петровського // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Київ; Черкаси, 1995. — С. 125.

¹⁷ Петровський М. Нариси історії України XVII — початку XVIII століть (досліди над літописом Самовидця). — Харків, 1930. — С. 199.

¹⁸ Дмитрієнко С. В. Назв праця. — С. 125.

¹⁹ Петровський М. До історії державного устрою України XVII віку // Записки Ніжинського інституту Соціального виховання. — Кн. IX. — Ніжин, 1931. — С. 95.

²⁰ Там же. — С. 90.

Віктор ГРОМ
(Рівне)

ДОБА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У ДОСЛІДЖЕННЯХ УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ В ЕМІГРАЦІЇ У 20–50 РОКАХ XX ст.

В українському історіографічному процесі XX століття помітне місце посідає наукова спадщина західної діаспори. Її аналіз цілком заслуговує на окреме спеціальне дослідження, у тому числі стосовно епохи Б. Хмельницького, що є однією з найважливіших в українському націоґенезі і державотворенні.

Повернення в Україну історіографічної спадщини західної діаспори закономірно співпало зі складними процесами національно-державного відродження кінця 80-х — початку 90-х років. Значний інтерес до українських зарубіжних публікацій пояснюється тим, що протягом тривалого періоду, починаючи від часів Першої світової війни, українські вчені в еміграції послідовно осмислювали актуальні державотворчі проблеми, виступали з гострою критикою антиукраїнських політичних і наукових концепцій. Втрата доступу до вітчизняних архівосховищ і бібліотек частково компенсувалася мож-